

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Kış/Aralık 2021 Sayı 1

DİJİTAL VATANDAŞLIĞA DÖNÜŞÜM (TÜRKİYE ÖZELİNDE): LİTERATÜR TARAMASI

**Transformation to Digital Citizenship (In Specific to Turkey): Literature
Review**

Prof. Dr. Hakan AKDAĞ

Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler ABD
Mersin/Türkiye
hakanakdag@mersin.edu.tr

0000-0001-5646-5112

Dr. Fadıl ŞİRAZ

Uluönder Özel Eğitim Okulu
Eskişehir/Türkiye
fadilsiraz@yahoo.com

0000-0002-5478-7529

Geliş Tarihi/Received: 17.04.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 25.08.2021

Atıf/Citation

Akdağ, H. Şiraz, F. (2021). Dijital Vatandaşlığa Dönüşüm (Türkiye Özelinde):
Literatür Taraması. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (1), 77-97.

Öz

İnsanlığın toplu halde yaşamaya başladıktan sonra devletler kurmaya başlamasıyla vatandaş kavramı ortaya çıkmıştır. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemindeki vatandaşlık anlayışı tüm insanları kapsamamakta; sadece yetişkin erkekler vatandaş sayılmaktaydı. Toplum hayatındaki gelişmeler, göçler, icatlar ve ticaretin gelişmesiyle vatandaşlık kavramı da her dönem şekil değiştirmeye başlamıştır. Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda ortaya çıkan yenilikler ve fikir hareketleriyle; sonra sanayi toplumuna geçişte ve daha sonra da bilgi toplumuna geçişte de vatandaşlık değişime uğramıştır. Marshall tarafından belirtilen vatandaşlık boyutlarına toplumsal değişim ve ihtiyaçlara göre yeni boyutlar eklenmiş ve dijital dönüşümle vatandaşlık anlayışında gelişme yaşanmaktadır. Devlet-vatandaş-devlet ilişkisi dijital dönüşümle dijital vatandaşlık haline dönüşmektedir. Özellikle bilgisayar ve internetin kullanımının başlanmasıyla dijital dönüşüm hem devlet kurumlarında hem de toplumun her kesiminde gerçekleşmektedir. Devletlerin dijital dönüşümü hızı ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte tüm devletler bu dönüşüme katılmaktadır. Dijital dönüşümlerle bireylerin haklarını kullanmaları ve sorumluluklarını yerine getirmeleri açısından dijital yetkinliğe sahip olmaları gerekmektedir. Çünkü toplum hayatındaki dijital dönüşüm aynı zamanda vatandaşlığın da dijital boyutunu ön plana çıkarmaktadır. Ripple tarafından ortaya konulan dijital vatandaşlığın boyutları kabul gören boyutlardır. Bu boyutlar dijital erişim, dijital ticaret, elektronik ortamda alışveriş; dijital iletişim; dijital okuryazarlık, dijital görgü kuralları, dijital hukuk, dijital hak ve sorumluluklar, dijital sağlık ve dijital güvenlik olarak sıralanmaktadır. Dijital vatandaşlığın 21. yüzyıl becerileriyle birlikte ele alınması da önem taşımaktadır. Bu beceriler ve belirlenen temalar dijital vatandaşlıkla örtüşmektedir. Bu çalışmada vatandaşlık hakkında kısa bilgi verilerek, endüstri çağından bilgi çağına toplumlarda dijitalleşme sürecinde dijital vatandaşlık ele alınarak e-devlet süreci ve eğitimde dijital dönüşümle ilgili literatür taramasını kapsamaktadır. Ayrıca Türkiye özelinde dijital dönüşüm ve dijital vatandaşlık 20. yüzyıl itibarıyla ele alınmakta; Türkiye’de dijital dönüşüm çalışmaları ve uluslararası e-devlet endekslerine göre sıralamasına yer verilmektedir. Sonuç olarak yapılan literatür taraması değerlendirilmekte ve eğitim - öğretim sürecinde dijital vatandaşlığın yeri konusuna değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: vatandaşlık, dijital vatandaşlık, dijital dönüşüm, dijital vatandaşlık eğitimi, 21. Yüzyıl becerileri

Abstract

The concept of citizen emerged with the establishment of states after humanity began to live collectively. The understanding of citizenship in the Ancient Greek and Roman Empire period did not include all people; only adult males were considered citizens. With the developments in social life, migrations, inventions and the development of trade, the concept of citizenship has started to change shape in every period. With the innovations and intellectual movements that emerged as a result of the Renaissance and Reform movements; Then, in the transition to the industrial society and then to the information society, citizenship has also changed. According to social change and needs, new dimensions have been added to the citizenship dimensions specified by Marshall, and there has been an improvement in the understanding of citizenship with digital transformation. The state-citizen-state

relationship turns into digital citizenship with digital transformation. Especially with the beginning of the use of computers and the internet, digital transformation takes place both in government institutions and in every segment of society. Although the speed of digital transformation of states varies from country to country, all states participate in this transformation. With digital transformations, individuals need to have digital competence in order to use their rights and fulfill their responsibilities. Because the digital transformation in social life also brings the digital dimension of citizenship to the fore. The dimensions of digital citizenship put forward by Ripple are accepted dimensions. These dimensions are digital access, digital commerce, electronic shopping; digital communication; digital literacy, digital etiquette, digital law, digital rights and responsibilities, digital health and digital security. It is also important to consider digital citizenship along with 21st century skills. These skills and identified themes overlap with digital citizenship. In this study, by giving brief information about citizenship, digital citizenship in the digitalization process in societies from the industrial age to the information age, it covers the literature review about the e-government process and digital transformation in education. In addition, in Turkey, digital transformation and digital citizenship are discussed as of the 20th century; Digital transformation studies in Turkey and their ranking according to international e-government indexes are included. As a result, the literature review is evaluated and the place of digital citizenship in the education and training process is mentioned.

Keywords: citizenship, digital citizenship, digital transformation, digital citizenship education, 21st century skills

Giriş

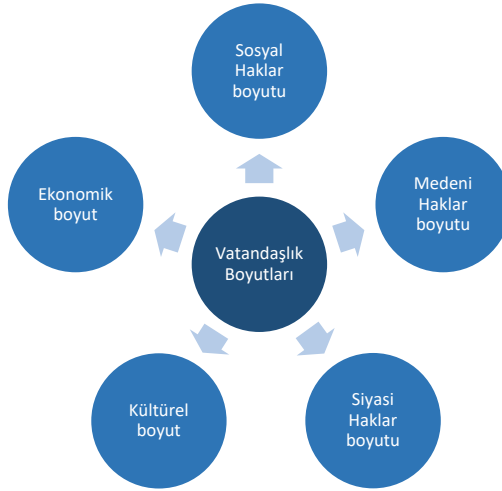
İlk devletlerin kurulduğu dönemlerden günümüze devlet-vatandaş ilişkisi zamanın şartlarına, toplumsal ihtiyaçlara ve gelişmelere göre şekillenmektedir. Öncelikle vatandaşlık hakkında kısa literatür verilerek, endüstri çağından bilgi çağına geçişte vatandaşlık-dijital vatandaşlık dönüşümü ele alınarak eğitim ve e-devlet iş ve işlemlerindeki sürece değinilmektedir. Türkiye özelinde dijital vatandaşlıkla ilgili yapılan dönüşümler, düzenlemeler ve uluslararası endekslere göre Türkiye’de e-devlet dönüşüm başarısı ele alınmaktadır.

Vatandaşlıkta Tarihsel Süreç

Vatandaşlık sözcüğünün etimolojisi önceleri *cite* kelimesinden türeyerek kent sakini anlamına gelen *citoyen*, *citadin* kelimeleri kökenine dayanmaktadır. Vatandaşlık kavramının antik dönemde Roma İmparatorluğu tarafından ele alınırken; daha sonraları Fransız İhtilali döneminde, 1783'te *citoyennete* kavramına dönüştüğü belirtilmektedir (Bouineau, 1996). Farklı

dillerde kullanım şeklinin *cite* (Fransızca), *Staatsburger/Staatsangehörigkeit* (Almanca), *citizen/citizenship* (İngilizce), *cittadino* (İtalyanca), *ciadaol, ciadania* (Portekizce) olduğu görülmektedir (Gündüz ve Gündüz, 2002; Online Etymology Dictionary, 2019).

Önceleri medeni, siyasi ve sosyal haklardan oluşan üç eksenin bir araya gelmesiyle vatandaşlığın çerçevesinin oluşturulduğu belirtilmektedir. Medeni hakların bireysel özgürlükler, konuşma, düşünce ve inanç, mülk edinme, sözleşme yapma özgürlükleri ve adalet hakkından oluştuğu; siyasal hakların seçme ve seçilme sürecine katılma hakkını kapsadığı ve sosyal hakların ise refah, sosyal ve güvenliğe yönelik haklardan oluştuğu ifade edilmektedir (Marshall, 2000, s. 11-31). Marshall'ın belirtmiş olduğu bu üç eksene daha sonra kültürel ve ekonomik boyutların da eklendiği ifade edilmektedir (Kaya, 2000, s. 138). Tüm boyutlar düşünüldüğünde vatandaşlığı oluşturan boyutlar Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1. Vatandaşlık Boyutları

Vatandaşlık ile ilgili birçok tanımlama yapıldığı görülmektedir. Vatandaş “toplumsal konularda bilgi ve erdemli vatandaş tutumu sahibi olarak kamusal alana aktif katılım sağlamak için becerilere sahip kişi” olarak tanımlanmakta ve vatandaşlığı ise sosyal statü olarak nitelendirilmektedir (Heather, 2004). Yine vatandaşlık sadece aidiyet olarak görülmeyerek bir akit çerçevesinde olması gerektiği belirtilmekte ve bazı hakların kullanılmasını kapsadığı ifade edilmektedir (Touraine, 1994, ss. 364-371). Ayrıca Kaya

(2000) vatandaşlığı anayasal zeminde oluşturulan bir kavram olarak ele almakta ve bu kavramın ideolojik bir hegemonyaya sahip olduğu vurgulanmaktadır. Gündüz ve Gündüz (2002) ise vatandaşlıkta bireysel gelişim ve aktif katılıma vurgu yapmaktadır.

Günümüzde de kabul gören vatandaşlık ile ilgili bakış açıları şu şekildedir: i) *Hannan Arendt yaklaşımı* (yurttaşlık ve kamu alanı, politik eylemcilik ve kolektif kimlik ve yurttaşlık ve siyasi kültür özellikleri) ii) *Chantal Mouffe yaklaşımı* (liberal ve cumhuriyetçi bakış açısının birlikte ele alınması gerektiği ana fikrine dayanır) iii) *Benjamin Barber yaklaşımı* (vatandaşlıkta etkili ve sorumlu vatandaşlığın önemine vurgu yapılır) (Barber, 1995; Gündüz ve Gündüz, (2002, ss. 28-32).

Günümüzde vatandaş ve vatandaşlık anlayışında öne çıkan, değer gören boyutun özelliğine ve yetiştirilmeye çalışılan insan tipine göre vatandaşlık çeşitli ön ekler almaktadır. Anayasal vatandaşlık, demokratik vatandaşlık, dijital vatandaşlık, ekolojik vatandaşlık, mümin vatandaşlık, militan vatandaşlık, sosyalist vatandaş (eski SSCB’de yoldaş [tavariş]), iyi vatandaşlık, katılımcı vatandaşlık, aktif vatandaşlık, etkili vatandaşlık, sosyal vatandaşlık, siyasal vatandaşlık, sivil vatandaşlık, küresel vatandaşlık, Avrupa vatandaşlığı, Türk vatandaşlığı vb. Vatandaşlık çeşitleri genel olarak bakış açısına, ihtiyaçlara, ülkeler arası ilişkilere ve diğer gelişmelere bağlı olarak değişmektedir.

Endüstri Çağından Bilgi Çağına Geçiş

Vatandaşlık anlayışındaki değişim ve dönüşüm vatandaşlığın ilk ortaya çıkışından beri süreklilik arz etmektedir. Bin yılları bulan bu süreçteki değişim önceleri toplumların yapısına göre biraz daha yavaş iken günümüze kadar artan bir hız kazanmış şekildedir. Sanayi çağının başlangıcının, Rönesans ve Reform hareketi sonucunda oluşan bilgi çerçevesinde oluşan sanayileşmenin başladığı, 18. Yüzyılın ortalarında olduğu belirtilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında değişen toplumsal yapılar ve ülke sistemleri ile bilim ve teknolojiye olan ilgi ve yatırım artış göstermektedir. Bu süreçte birçok buluşun sanayi çağından bilgi çağına geçişin başlangıcı olduğu savunulmaktadır. SSCB tarafından uzaya Sputnik uydusunun fırlatılması da evrenselliğe geçiş olarak düşünüldüğünden bilgi çağının başlangıcı olarak görülmektedir (Yenal, 2009). Bilgi çağına geçişin başlangıcına bir tarih

olarak bakmaktan ziyade bir süreç olarak görülmesi uygun olacaktır. Sanayi çağından bilgi çağına geçiş sadece bir isim değişikliğinden ziyade insanlık bakımından birçok değişimi de beraberinde getirmektedir. Bu değişimleri paradigmasal değişimden tüm yaşam tarzının değişimine kadar çeşitlendirebiliriz. Bu çağda bilginin önem kazandığı, tüm gelişmeler ve değişimlerin bilgiyle özdeşleştiği bir bakış açısı ortaya çıkmıştır. Bu çağdaki topluma bilgi toplumu adı verilerek bireysel gelişim, üretim, ticaret ve diğer birçok alanda bilgisayar ve bilgisayar teknolojilerinin kullanımı önem kazanmıştır.

Bilgi toplumundaki değişimin en önemli özelliği hızlı olmasıdır. Tarım toplumu değişimini 1000 yılda; sanayi toplumundaki değişim 300 yılda olmasına rağmen bilgi toplumundaki değişimin 100 yıl süreceği tahmin edilmektedir (Toffler, 1981).1950’li yıllarda kitle iletişim araçları olan televizyon ve telefonların kullanımının yaygınlaşmasıyla insanlar arasında bilginin paylaşılması eğilimi hız kazanmıştır. İnsanlar farklı ortamlarda bulunurken bilgilerini paylaşabiliyorlardı. Daha sonraki süreçte 1980’li yıllarda bilgisayarların günlük hayatımıza girmesi iletişim ve diğer birçok alana girmeye başlamıştır. Bilgisayar kullanımının yaygınlaşması hem insan gücü bakımından hem de birçok bakımdan avantaj sağlamasından kaynaklanmaktadır. 1990’lı yıllarda internet kullanımının başlamasıyla dijital ortam ayrı bir boyut kazanmaya başlamış ve kullanıcı sayısı ve kullanıldığı alan her geçen gün artış göstermiştir. Mobil telefonlar 2000’li yılların başlarında kullanıma başlanmış ve yaygınlaşmıştır. Mobil telefon sistemi iletişimi ayrı bir seviyeye getirmiş belli bir fiziki konuma bağlı kalınmadan iletişim dönemini başlatmıştır (Ribble, 2015). Daha sonraki yıllarda ise mobil telefonlarla bilgisayar özelliklerinin mobil telefonlara uyarlanmasıyla insanlar sadece iletişim alanında değil birçok alanda fiziki bir konuma bağlı olmadan birçok iş ve işlemlerini gerçekleştirmeye başlamıştır.

Dijitalleşmenin temel zeminini oluşturan internet ilk olarak ABD’de savunma bakanlığı bünyesinde 1969’da ARPANet’in kurulmasıyla başlamakta; daha sonra 1983’te TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) ARPANet vasıtasıyla kullanılmaya başlamıştır. 1990’da ABD, Avrupa ve Japonya arasında devlet ve ticari işlemler için ARPANet yerini alacak internet omurgaları oluşturulmaya başlamış ve ticarete kullanılmaya başlaması ise 1991’i bulmuştur (ITÜBİDB, 2013).

Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), bilgi çağında diğer tüm alanlardaki yönelimlere şekil veren birim özelliği kazanmıştır. BİT temel olarak şu bileşenlerden oluşmaktadır: i) bilgi teknolojileri ii) iletişim teknolojileri. Bu bileşenlerde veri depolama, veri alma, veri işleme, veri iletme, veri aktarımı, ses aktarımı ve görüntü aktarımı gibi işlevleri bulunmaktadır (MARKA, 2019). BİT'e yönelik ülkelerin bütçeleri ve harcamalarında çoğunlukla artış olmakta; altyapılar ve erişim imkânları geliştirilmekte ve BİT'te meydana gelişmelerle birçok meslek önemini yitirirken yeni meslekler ve çalışma alanları ortaya çıkmaktadır. (Ribble, 2015). Bilgi toplumundaki hızlı dijitalleşme bankacılıktan finans sistemine, ticaretten üretim ve hizmete, eğitimden bireysel gelişime, kurumsal hizmetlerden başvurulara kadar toplumdaki neredeyse tüm alanlarına etki etmektedir. Dijitalleşmenin topluma bu denli yön vermesi bağlamında vatandaşlık anlayışında dijital boyut ve dijital vatandaşlık önem kazanmaktadır.

Dijital Vatandaşlık

Dijital vatandaşlık kavramı teknolojik gelişmelere bağlı olarak kullanılmaya başlanan bir kavram olmayıp; Drake Üniversitesi tarafından oluşturulmuş olan program adı olduğu belirtilmektedir (Shelley, Thrane, Shulman, Lang, Beisser, Larson, & Mutiti, 2004; Shulman, Beisser, Larson, & Shelley, 2002). Terim olarak kullanıma başlanması ve kullanımının yaygınlaşması sonraki yıllarda BİT'lerde meydana gelen gelişmeyle gerçekleşmiştir. Öncelikle dijital vatandaşlıkta vatandaş boyutunu tanımlamak gerekmektedir. Dijital vatandaş en genel olarak interneti ve mobil teknolojiyi tam olarak kullanan bireyler olarak tanımlanmaktadır. Dijital vatandaşlık ise “*“dijital vatandaşlık”, topluma çevrimiçi olarak katılma yeteneğidir.”* şeklinde tanımlanmaktadır (Mossberger, Tolbert, & McNeal, 2007, s. 1). Dijital vatandaşlıkta gereksinimlerin teknoloji erişimi, becerileri ve dijital eğitim yetkinlikleri olduğu görülmektedir. Öncelikle internet hizmetin var olması; ihtiyaç duyulan altyapının oluşturulması dijital vatandaşlık için temel gereksinim olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra bireylerin yeterli teknik bilgi ve yeterliliğe; ayrıca internete ve teknolojik altyapıya yönelik okuryazarlık becerilerine sahip olmaları gerekmektedir. Ülkeler kendi dijital hizmetlerini resmi ve özel kurum düzeyinde kendileri

sağlamakta ve buna yönelik altyapı ve dijital dönüşümler gerçekleştirilmektedir.

Dijital Dönüşüm Süreci

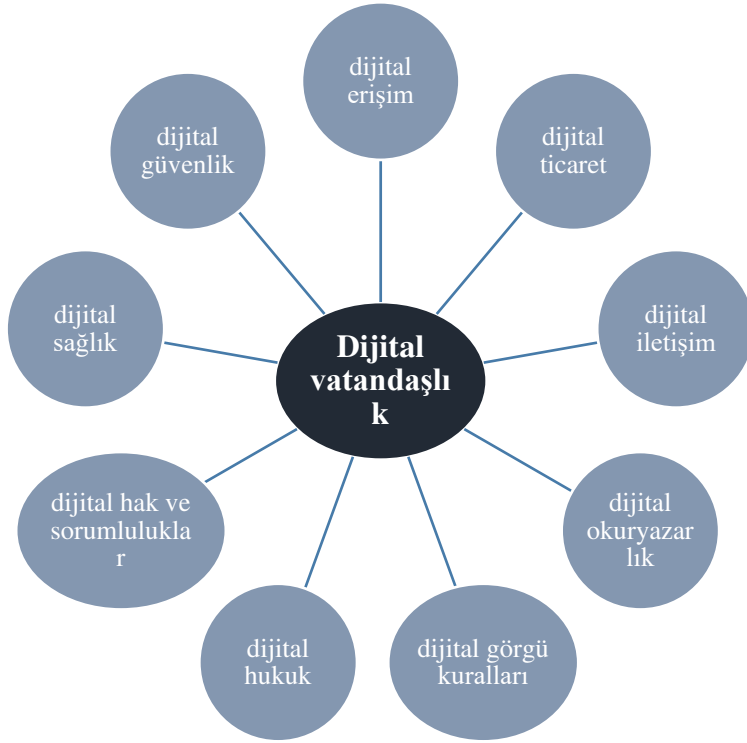
Bilgi çağında devletler, kurum ve kuruluşlar, şirketler ve bireyler bir şekilde dijital dönüşüm süreci içerisine girmektedirler. Bu toplumdaki diğer gelişmelere ve ihtiyaçlara ve teknolojik araçlarla ilgili buluşlara göre hızlanıp yavaşlayan süreçte devam etmektedir. Dijital dönüşüm “*bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlar ve değişen toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda, insan, iş süreçleri ve teknoloji unsurlarını bir araya getiren bütüncül bir dönüşüm*” olarak görülmektedir (<https://cbddo.gov.tr/dijital-donusum/>). Ayrıca insanı merkeze alan ve yapay zeka, nesnelerin interneti, bulut bilişim, blok zinciri, büyük veri gibi Toplum 5.0 temasına ait kavramlardaki dönüşümü içeren köklü bir dönüşüm olarak da görülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi tarafından Türkiye’de küresel ölçekli dijital dönüşüm reformları şu şekilde ifade edilmektedir:

- *Yenilikçi teknolojiler ile yeni meslek ve iş alanlarını ortaya çıkarmakta,*
- *Veri ekonomisi ile dünya ekonomisine yön vermekte,*
- *İnsan merkezli yapay zekâ ile hayatı kolaylaştırmakta,*
- *Siber güvenlik ile savunma alanlarına yeni bir boyut katmakta,*
- *Daha şeffaf, hesap verebilir ve katılımcı bir yönetim yapısını hayata geçirmektedir.*

Bu reformlar Birleşmiş Milletlerin 2016’da belirlemiş olduğu dijital dönüşümle e-devlet seviyeleriyle örtüşmektedir. Dijital dönüşümden önce üretim, güvenlik, hizmet, ticaret, bankacılık, eğitim-öğretim, belediye vb. birçok alan dijital vatandaşlığa yönelik dönüşümle “e” (elektronik) veya “mobil” ön eki almakta ve hizmetler, iş ve işlemler dijital ortamda yapılmaktadır. Bilgi toplumunda dijital sistemin tüm hayata uyarlanması beraberinde bazı olumsuzlukları da getirmektedir. Bu olumsuzluklar ülkede dijital altyapı, sosyal ve ekonomik durum, hukuki yapı gibi nedenlerden ülkeden ülkeye değişebilmektedir.

Dijital Vatandaşlıkta Kuralları Oluşturan Elementler

Dijital vatandaşlığın getirdiği olumlu yönlerin yanı sıra bazı olumsuzluklar da bulunmaktadır. Dijital ortama erişimde eşitsizlik, güvenlik, etik ihlaller, cehalet vb nedenler dijital vatandaşlıkta tam katılımı engellemektedir (Mossberger, Tolbert, & McNeal, 2007). Dijital vatandaşlığa yönelik olumsuzlukların önüne geçilmesi amacıyla devletler ve bireyler düzeyinde yapılması gerekenler bulunmaktadır. Dijital vatandaşlık uygulamalarıyla ilgili hukuki düzenlemeler yasama organı tarafından yapılırken ilgili diğer birimler ve kurumlar da kendi alanlarına, çalışma sahalarına yönelik düzenlemelere gidebilmektedir. Dijital vatandaşlıkta bazı kriterlerin ve kuralların çerçevesinin belirlenmesi zaman geçtikçe zorunlu hale gelmektedir. Öncelikle dijital vatandaşlıkta hangi boyutların ön plana alınması ve buna yönelik programların hazırlanması gerektiği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu kurallarla ilgili Ripple (2015) tarafından dijital vatandaşlığın boyutlarını gösteren dokuz element oluşturulmuştur. Bu elementlerin dijital vatandaşlık için katı kurallar dizisi olmaktan ziyade bu alanda organize bir kavramsallaştırma olduğu vurgulanmaktadır. Bu elementler Şekil 2’de sıralanmaktadır:

Şekil 2. Ripple tarafından oluşturulan dijital vatandaşlıkta 9 element

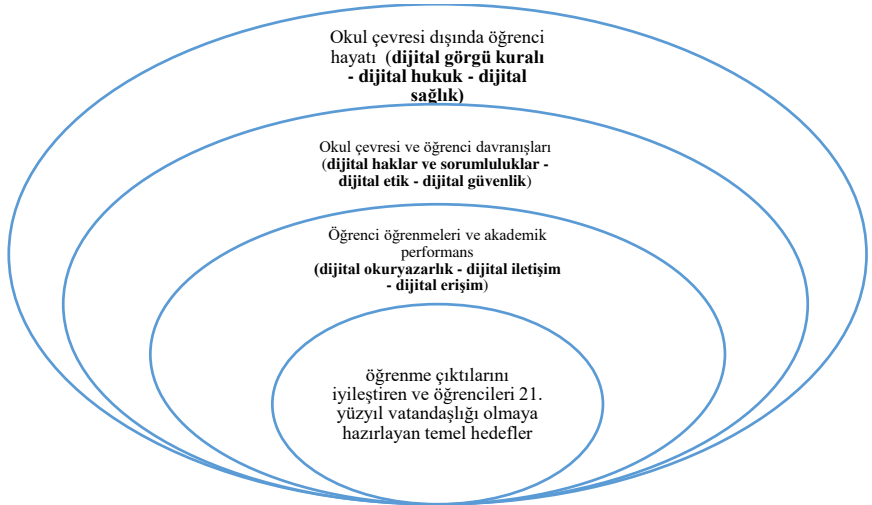
Şekil 2’de dijital vatandaşlık elementleri görülmektedir. *Dijital erişim*, toplumun tamamının elektronik olarak dijital vatandaşlığa katılımı; *dijital ticaret*, elektronik ortamda alışveriş; *dijital iletişim*; dijital ortamda bilgi alışverişi; *dijital okuryazarlık*, teknoloji ve teknoloji kullanımı konusunda öğretme ve öğrenmeler; *dijital görgü kuralları*, dijital teknoloji kullanımında diğer kullanıcıların hakları ile ilgili standartlara uyulması; *dijital hukuk*, dijital teknoloji kullanımıyla ilgili yasaları ve politikaların bilgisi; dijital hak ve sorumluluklar, bireylerin ve kurumların dijital ortamlarda hakları ve yerine getirmesi gereken sorumlulukları; *dijital sağlık*, dijital teknoloji kullanımında sağlığına dikkat edebilme; *dijital güvenlik*, dijital ortamlarda kişisel, veri, bilgi ve diğer korunması gereken belgeleri koruyabilme şeklinde açıklanmaktadır (Ripple, 2015).

Dijital Vatandaşlık Dönüşümünde Eğitim-Öğretim Uyarlanması

BİT’lerdeki hızlı gelişim süreci toplumun tüm kesimlerini doğrudan etkilemektedir. Bilgi toplumunda eğitim-öğretim daha önceki eğitim-öğretimden her yönüyle farklılaşmaktadır. Toplum 1.0 döneminde eğitim 1.0’da eğitim-öğretimde bilgi öğretmenden öğrenciye aktarılma ve açıklama şeklinde eğitim gerçekleştirilmiştir (Puncreobutr, 2016). Toplum 2.0 döneminde eğitim 2.0’da temel iş gücü ihtiyaçlarına yönelik bilginin öğretilmesine yönelik eğitim-öğretim gerçekleştirilmiştir (Pooworawan, 2015). Bu dönemde eğitim-öğretimin temel çerçevelerinin çizilmesi ve kuramların oluşmasıyla ayrı bir bilim dalı haline gelmesi söz konusudur. Toplum 3.0 döneminde eğitim 3.0’da bilgi toplumuna geçişte öğrenme teknolojilerini öğretim materyalleri, dijital medya ve sosyal medya biçimlerinde dönüşüme yönelik eğitim-öğretime ağırlık verilmiştir (Puncreobutr, 2016). Eğitim 3.0 döneminde eğitim-öğretimin yüzyüze biçimden dijital ortama geçişi, eğitim-öğretimde bilgisayar, internet ve mobil teknolojilerin kullanılması görülmektedir. Toplum 4.0 döneminde eğitim 4.0’da yenilikçi bakış açısıyla öğrencinin toplumdaki gelişimine yardımcı olacak ve teknolojiyi uygulama becerisine ağırlık verilen eğitim-öğretim benimsenmiştir (Goldie, 2016). Eğitim 4.0 döneminde özellikle covid-19 pandemi sürecinin eğitim-öğretimde dijitalleşmesinin hız kazandığı, yüzyüze eğitimin ikamesi olarak uzaktan, çevrimiçi dersler ve ölçme değerlendiriminin gerçekleştiği görülmektedir. Toplum 5.0 akıllı toplum döneminde eğitim-öğretimle dijitallik iç içe geçmekte ve duygusal

hesaplama, karma gerçeklik, robotik kodlama, sayısallaştırılmış benlik, sanal asistanlar, blokzincir, yapay zeka, büyük veriler, artırılmış gerçeklik gibi birçok yeni boyut eklenmektedir. Eğitim 5.0’da insan merkezli dijital teknolojilerin kullanımı eşgüdümlü şekilde ilerlemektedir. Bu dönemde bir diğer özellik ise bilginin hızıdır. Bu dönemde önceki dönemlerden farklı olarak bilginin kaynağı, aktarımı, değişimi çok hızlı olabilmektedir (Kocaman Karoğlu, Bal ve Çimşir, 2020). Dönüşümdeki hız düşünüldüğünde eğitim-öğretim içeriğinin bilgi seviyesinden ziyade üst düzey değer ve beceri kazandırmaya yönelik olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Ribble (2015) tarafından ortaya konulan dokuz elementin içeriğine dijital vatandaş yetiştirmek amacıyla eğitim programlarında yer verilmesi ve ihtiyaç duyulan diğer konuların programlara eklenmesi gerekmektedir. Çünkü günümüzde dahi dijital ortam sadece bilgi paylaşımının yapılabildiği saklanması amacıyla değil de birçok insanın çalışma alanı, alışverişin yapıldığı, insanların iş ve işlemlerini hallettiği bir ortamdır. Eğitim sistemlerinin ve programlarının da gelecek yönelimli bireyler yetiştirmek amacıyla bireylere bu yetkinliği kazandırması gerekmektedir. Bu elementlerin eğitim programlarında öncelenmesi ve ilişkilendirilmesi Şekil 3’te görülmektedir (Ribbe, s,56):

Şekil 3. Dijital vatandaşlığın elementleriyle nasıl ilişki ve bağlantı kurduğuna dair model (Ripple, 2015, s.56)

Şekilde görüldüğü üzere merkeze alınan 21. yüzyıl vatandaşlığına yönelik hedefler çerçevesinde merkeze yakınlıktan uzaklığa doğru öğrenme ortamları/ süreçleri ve elementler eşleştirilmektedir.

21. Yüzyıl Becerileri ve Dijital Vatandaşlık

Dijital vatandaşlık sürecinde dijital dönüşümde bir diğer eğitim-öğretim çerçevesi 21. yüzyıl becerisi olarak ortaya konulmaktadır. 21. yüzyıl becerilerinde temel temalar İngilizce, okuma ve diller, sanat, matematik, ekonomi, fen bilimleri, coğrafya, tarih ve vatandaşlık olarak belirlenmiş ve ek olarak Küresel farkındalık, Finansal, Ekonomik, İşletme ve Girişimci Okuryazarlığı, Yurttaş Okuryazarlığı, Sağlık Okuryazarlığı, Çevre Okuryazarlığı da temel temalara eklenmiştir. Temel temalar etrafında öğrenme yenilik ve becerileri adı altında yaratıcılık ve yenilik, eleştirel düşünme ve problem çözme, iletişim ve işbirliği becerileri alınmıştır. Yine temel temalar etrafına bilgi, medya ve teknoloji becerileri adı altında bilgi okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, BİT okuryazarlığı beceriler alınmıştır. Ayrıca temel temalar etrafına son olarak da yaşam ve kariyer becerileri adı altında esneklik ve uyarlanabilirlik, insiyatif ve öz yönlendirme, sosyal ve kültürlerarası beceriler, verimlilik ve hesap verilebilirlik ve liderlik ve sorumluluk becerileri alınmıştır. (Partnership for 21st Century Learning, 2019). Dijital vatandaşlık bağlamında 21. yüzyıl becerileri bir bütün olarak ele alındığında gerek temel temalar gerek becerilerin çoğunun dijital vatandaşlığa yönelik olduğu söylenebilir. Temel temalardan vatandaşlık ve okuryazarlıkların dijital vatandaşlıkla doğrudan ilişkilidir. Becerilerden ise dijital vatandaşlıkla doğrudan ilişkili olanlar bilgi, medya ve teknoloji becerileri başlığındaki becerilerdir.

2023 Eğitim Vizyonu ve Dijital Vatandaşlık

2023 Eğitim Vizyonu MEB tarafından 2018’de kamuoyuyla paylaşılan ve eğitimde geleceğe yönelik vizyondur (MEB, 2018). 2023 Eğitim Vizyonunda amaç “*çağın ve geleceğin becerileriyle donanmış ve bu donanımı insanlık hayrına sarf edebilen, bilime sevdalı, kültüre meraklı ve dıyarlı, nitelikli, ahlaklı bireyler yetiştirmektir.*”olarak belirlenmiştir. Bu amaçta dijital vatandaşlık yetkinlikleriyle ilgili ... *geleceğin becerileriyle donanmış..* ifadesi dikkat çekmektedir. Bir başka şekilde bireye

kazandırılması gereken becerilerin “...yeniçağın gerektirdiği problem çözme, eleştirel düşünme, üretkenlik, takım çalışması ve çoklu okuryazarlık becerilerinin kazandırılması ...” olduğu belirtilerek 21.yüzyıl becerilerin bir bölümünün alındığı görülmektedir. Yine dijital dönüşüm sürecinde eğitim-öğretimde “*Türk Eğitim Sistemi’nde farklı aktör ve kurumların katılımıyla, dijital eğitim ve öğretim içeriği geliştirme ekosistemi oluşturulacaktır.*” Dijitallik vurgusu yapılarak benzer şekilde “*Dijital eğitim ve öğretim materyallerini belli kalite standartlarında kullanıma sunacak “Ulusal Dijital İçerik Arşivi” oluşturulacaktır.*” ifadesi kullanılmaktadır (s,72). Dijital dönüşüm sürecinde eğitim programlarının ihtiyaçlar ve gelişmeler çerçevesinde sürekli iyileştirileceği vurgulanmaktadır. Bütün bunlarla birlikte 2023 Eğitim Vizyonu dijital vatandaşlık yaklaşımında merkeze insanı alan bir tutum sergilemekte ve tüm değişim, dönüşüm ve gelişmelerin insana göre, insan için kültür öğeleriyle harmanlanarak uygulanmasının altı çizilmektedir. 2023 Eğitim Vizyonu MEB tarafından hazırlanan bir belge olmakla birlikte asıl önemli olan boyut bu vizyon belgesinin uygulanabilirliği veya ne şekilde uygulanacağıdır.

Türkiye Özelinde Dijital Vatandaşlık Dönüşümü

Yüzyıllar boyunca dünyada merkezi bir konumda bulunan Osmanlı Devletinin son dönemlerinde diğer dünya ülkelerinde gerçekleşen sanayi çağı ve buluşlar ve icatlara karşı gerekli atılım yapılamamıştır. Sanayi çağı ve bilgi çağının başlangıcı olarak Türkiye Cumhuriyetinin kurulma döneminde birçok hamle yapılmış; birçok alanda büyük sanayi tesisi kurulmuş ve aynı zamanda bilgi çağının gereklilikleri ile ilgili hazırlıklara başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulma döneminde ülkeyi işgal eden İtilaf Devletlerine karşı mücadele verilirken; çağın gerektirdiği ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak kurum ve kuruluşlar kurulmuş ve bu yönde gerekli hukuki düzenlemeler yapılmıştır.

Kurtuluş Savaşı döneminde bilgi toplumunun gerekliliğine hizmet edecek ve bilgi kirliliğinin önüne geçecek amaçla Anadolu Ajansı 1920’de kurulmuş; doğru ve güvenilir bilginin oluşturulması ve yurt içi ve dışının bilgilendirilmesi sağlanmıştır. 07 Haziran 1920’de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umûmîsi (Basın Yayın ve Enformasyon Müdürlüğü) kurulmuş ve 1984’e kadar TBMM başkanı ve başbakana bağlı olarak çalışmış 2018’de

kapatılarak yeni cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde TC Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı adını alarak cumhurbaşkanlığına bağlı görevine devam etmektedir.

21 Şubat 1924'te Telgraf ve Telefon Kanunu çıkartılarak bu alanlarda sorumluluğun PTT'ye ait olduğu belirtilmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.406.pdf>). Güncel bilginin halka ulaştırılması amacıyla ilk radyo olarak İstanbul Radyosu 1927'de düzenli yayına başlamıştır. Türkiye'de ilk radyo yayıncılığına başlayan, daha sonra MEB'te Mesleki ve Teknik Eğitim kurucusu ve müdürlüğü görevine getirilen Rüştü Uzel'dir (Aydemir, 1991). 1928'de Ankara Radyosu kurulmuş ve 1936 yılında bu iki radyo PTT'ye devredilmiştir. Sonraki yıllarda hukuki olarak bazı düzenlemelere gidilmiş ve köklü bir kurum olan Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) ancak 1964'te kurulmuştur. İlk televizyon yayını denemeleri 1968'de TRT bünyesinde yapılmış; 1984'te tamamen renkli televizyon yayını faaliyete geçmiştir (TRT, t.y.). 1990 yılından itibaren özel televizyon kanalları faaliyete geçmeye başlamış ve 1993 Anayasa değişikliğiyle televizyonculukta kamu tekeli ortadan kaldırılmıştır. Tüm radyo ve televizyon kanallarının denetlenmesi amacıyla Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) 1994'te faaliyete başlamıştır. Günümüzde radyo ve televizyonlara lisans ve yayın yapma izni RTÜK tarafından verilmektedir. Türkiye'de karasal, sayısal, uydudan ve IPTV ortamında televizyon ve radyoculuk yapılmakta ve RTÜK tarafından Sayısal Kayıt, Arşiv ve Analiz Sistemi (SKAAS) aracılığıyla denetlenmektedir (RTÜK, t.y.). Günümüzde televizyon ve radyo yayınları internet televizyon kanalları, internet web sayfaları canlı yayınları ile televizyon, bilgisayar ve cep telefonu üzerinden takip edilebilmektedir.

Türkiye'de internet altyapısında başlangıcın Ege Üniversitesi bünyesinde 1986'da oluşturulan Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı (TÜVEKA) olduğu belirtilmektedir. Türkiye'de ilk internet ulusal ağ bağlantısının oluşturulması ise 1990 yılına dayanmaktadır. 1991'de ayrıca ODTÜ ve TÜBİTAK bünyesinde internet ağının kurulması amacıyla projelere başlanmıştır. Bütün bu ağlar ulusal bağlardır ve ilk uluslararası deneysel internet bağlantısı 1992'de gerçekleşirken gerçek internet bağlantısının 1993'te gerçekleştiği belirtilmektedir (Wolcott, 1999). 1996'ya kadar üniversiteler ODTÜ üzerinden internet erişimi sağlamış daha sonra

TÜBİTAK TR-NET ile internet hizmeti vermeye başlamıştır. Türkiye’de ilk web sayfaları üniversite web sayfalarıdır. 1994’te web sayfası hizmetinde yasal düzenlemeyle Türk Telekom tek yetkili kurum olmuştur. 1994-1995 Eğitim-Öğretim Yılında ODTÜ internet tabanlı öğrenci kayıt sistemini uyguladı. 1998’de Öğrenci Bilgi Sistemi’ne dönüştürüldü. 1995’ te TR-Net kuruldu ve bu ilk internet servis sağlayıcımızdı. ÖSYM sınav sonuçları ve seçim sonuçları ilk defa 1995’ te internet üzerinden açıklandı. Yine 1996’da ULAKBİM (Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi), TÜBİTAK tarafından oluşturuldu.2000’li yıllarda bilgisayarlar ve internet kullanımı daha çok bilgi edinme, araştırma odaklıydı. 2004’te internette ADSL dönemi başlamış ve 2006’da Türk Telekom özelleştirilmiştir (Saka, 2019).

1998 senesinde ise Ulaştırma Bakanlığı’na bağlı İnternet Üst Kurulu kuruldu. Daha sonraki yıllarda ismi değiştirildi ve İnternet Kurulu olarak işlevini yerine getirmeye devam etti (Demirci, 2012). İnternet kullanımının birçok alana yayılmasının artışı ve tüm topluma maledilmesi sırasında ihtiyaç duyulan düzenleme 2007 yılında yapılmıştır. 5651 sayılı İnternet Ortamına Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun 26530 sayılı Resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Türkiye’de E-Devlet Uygulamaları

Devlet iş ve işlemlerinin internet üzerinden sağlanmasına e-devlet (elektronik devlet) adı verilmektedir. Bazı araştırmalarda Türkiye’de e-devlet hizmetlerinin 1970’li yıllarda Merkezi Nüfus İstatistikleri (MERNİS) Projesiyle başladığı belirtilirken (Demirhan, Yılmaz ve Türkoğlu, 2014) 1990’lı yıllardaki bilişim alanındaki yatırımlar ve internetin toplum hayatına girmesiyle başladığı da belirtilmektedir (Saka, 2019). Devlet kurumlarının dijitalleşmesi çalışmaları Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı (TUENA) 1998’de kamuda kurumlar arasında bilgisayar ağı için KAMUNET’in kurulmasıyla hız kazanmaya başlamaktadır. Türkiye’de E-devlet için dönüşüm çalışmaları için 2003-2004’te başlamaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı istatistiklerine göre 2005 yılındaki kamuya ait uzantılar ve site sayıları Tablo1’de görülmektedir (DPT, 2005).

Tablo 1. 2005 Yılı Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Ait Web Sayfaları

İnternet uzantısı	Toplam web sayfa sayısı	Kullanan kurum ve kuruluşlar
gov.tr	3029	Kamu kurum ve kuruluşları
k12.tr	2372	MEB
bel.tr	1001	Belediyeler
edu.tr	186	İlköğretim ve liseler
mil.tr	8	Askeri kurum ve kuruluşlar
pol.tr	126	Emniyet ve polis teşkilatı

Tablo 1’de görüldüğü üzere 2005 yılında toplam kamu kurum ve kuruluşları tarafından hazırlanana web sayfaları sayısı toplamda 6772’dir. 18 Kasım 2005’te Türkiye, Dünya Bilgi Toplumu Zirvesi Tunus Taahhütü’ne imza attı (WSIS, 2005) ve 2006’da Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanarak *Vatandaş Odaklı Hizmet Dönüşümüne* odaklanılarak aynı yıl e-devlet kurma yetkisi Ulaştırma Bakanlığına verilmiştir. 2008’de E-devlet Kapısı Projesinde tüm devlet işlemleri elektronik ortamda tek çatı altında yürütülmesi amaçlanmaktadır. 2006’da Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğünün MERNİS projesiyle her Türk vatandaşına bir kimlik numarası verilmesi projesi hayata geçirilerek diğer e-devlet hizmetlerine veri sağlayacak şekilde düzenlemeye gidilmiştir. E-devlet kurumsal sistem üzerinde hizmet veren kurumlar kendi sistemlerini oluşturarak e-devlet üzerinde diğer kurumlardan ihtiyaç duyulan veri sağlama ile tüm sistemin entegrasi sağlanmıştır. Birçok bakanlık, müdürlük, üniversiteler, belediyeler, büyük mükellefler ve benzeri kuruluşlar e-devlet sistemine dâhil edilmiştir ve sisteme dahil edilen kurum, kuruluş ve hizmet sayısı sürekli artmaktadır. Son verilere göre E-devlet (www.turkiye.gov.tr) sistemine 55 milyonun üzerinde kullanıcı kayıt olmuş ve 809 kurumun 3109’u mobil olmak üzere toplamda 5883 hizmetten faydalanmaktadır.

Türkiye’de e-devletin yapılanması ve uluslararası endekslere göre sıralaması da yapılmaktadır. 2002’de BM Kamu Ekonomisi ve Kamu Yönetimi Bölümü raporunda belirlenen beş e-devlet seviyesine göre Türkiye üçüncü seviye olan interaktif seviyeye sahiptir (BM, 2002). 2010 BM e-devlet

endeksi biraz daha detaylandırılarak dört seviyeden oluşmaktadır. Bu seviyelere göre Türkiye 69. sırada yer alırken (BM, 2010); 2016 Birleşmiş Milletler raporuna göre 68. Sırada yer almıştır (BM, 2016). E-devlet hizmetlerinde sürekli dönüşüm yaşanmasına rağmen dönüşümün tamamlanması için yapılması gereken birçok düzenleme gerekmektedir. Dijital dönüşümde bireylerin dijital sistemlerden yararlanmaları için öncelikle erişimin 7/24 sağlanması gerektiği ve bireylerin bu konuda eğitilmesine vurgu yapılmaktadır (Sönmez, 2020).

Sonuç

Vatandaşlığın çerçevesinin Marshall tarafından çizilmesinden sonra vatandaşlık anlayışında birçok değişim meydana gelmiş; vatandaşlık anlayışına yeni boyutlar eklenmiştir. Bilgisayarın ve internetin kullanımına başlamasıyla devlet-vatandaş-devlet ilişkilerinde yeni bir boyuta taşınan vatandaşlıkta dijital boyut başlamış ve dijital vatandaşlığa yönelik söylemler artmaya başlamıştır. Vatandaşların günlük hayatlarında bilgisayar ve internet kullanım oranları her geçen gün daha da artmakta; her gün birçok alanda, sektörde dijitalleşmeyle ilgili dönüşüm aşamaları gerçekleşmektedir. Dijital dönüşümle bilgi çağında birçok olgu daha önceki dönemlere kıyasla daha da hızlı bir sürece taşınmaktadır. Devletlerin ve bireylerin bilgi çağının gerekliliklerine ayak uydurdukları sürece başarılı olabildiği bir dönemde devletler dijitalleşmeye dönüşümde adeta birbirleriyle yarışmakta ve vatandaşlar dijital yetkinlik geliştirme konusunda teşvik edilmektedir. Covid-19 pandemi süreci devletlerin ve toplumların dijitalleşmede dönüşüme ayak uydurması sürecini hızlandırmıştır. Dijitalleşmenin arttığı bu dönemde vatandaşların dijital konusunda gerek 21. yüzyıl becerilerini gerekse diğer ihtiyaç duyulan beceri ve yetkinliği konusunda dijital içeriğin eğitim programlara eklenmesi ve eğitim programlarının dijital çağın gereklerini yerine getirecek bireyler olarak yetiştirmelerine hizmet edecek düzeyde iyileştirmeleri gerekmektedir. Eğitimde dijital vatandaş yetiştirmeye uygun olacak şekilde dijital vatandaşlığın boyutlarının ortaya konulduğu dokuz element ve 21. yüzyıl becerileri çerçevesinde eğitim programlarının iyileştirilmesi dijital çağı yakalamada önemli bir avantaj sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Aydemir, Ş. S. (1991). *İkinci Adam* 1938-1950. Cilt 2. İstanbul: Remzi Kitabevi

Birleşmiş Milletler [BM]. (2002). Benchmarking e-government: A global perspective. <https://publicadministration.un.org/egovkb/portals/egovkb/documents/un/english.pdf>

Birleşmiş Milletler [BM]. (2010). *E-Government survey 2010: Leveraging e-government at a time of financial and economic crisis*. UN Publishing Section: New York

Birleşmiş Milletler [BM]. (2016). *United Nations E-government Survey 2016: E-government in support of sustainable development*. United Nations: New York. <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2016-Survey/E-Government%20Survey%202016.pdf>

Barber, B. (1995). *Güçlü demokrasi*. (M. Beşikçi, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.

Bouineau, J. (1996). *Fransa'da devrim döneminde yurttaşlar ve yurttaşlık*. (T. Ilgaz, ve Y. Küey, Çev.) İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi [CDDO]. (t.y.). Dijital dönüşüm. <https://cbddo.gov.tr/dijital-donusum/>

Demirci, G. (2012). Türkiye'ye İnternetin Gelişi ve Gelişimi. *Bilgiustam*. <http://www.bilgiustam.com/turkiyeye-internetin-gelisi-ve-gelisimi/>.

Demirhan, Yılmaz ve Türkoğlu, İrfan; 2014, Türkiye’de E-Devlet Uygulamalarının Bazı Yönetim Süreçlerine Etkisinin Örnek Projeler Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22).

DPT. (2005). *E-devlet proje ve uygulamaları*. http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2014/04/e-Devlet_Proje_ve_Uygulamalari_2005.pdf.

Goldie, J. G. S. (2016). Connectivism: A knowledge learning theory for the digital age?. *Medical teacher*, 38(10), 1064-1069. <http://dx.doi.org/10.3109/0142159X.2016.1173661>

Gündüz, M. ve Gündüz, F. (2002). *Yurttaşlık bilinci*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Heater, D. (2004). *A History of education for citizenship*. New York & Londra: Routledge Falmer & Taylor & Francis Group.

ITÜBİDB. (2013). *İnternet'in tarihçesi*. <https://bidb.itu.edu.tr/seyir-defteri/blog/2013/09/07/internet'in-tarih%C3%A7esi>

Kocaman Karoğlu, A., Bal, K. ve Çimşir, E. (2020). Toplum 5.0 sürecinde Türkiye’de eğitimde dijital dönüşüm. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3 (3) , 147-158. <http://dx.doi.org/10.26701/uad.815428>

Kaya, A. (2000). Yurttaşlık, azınlıklar ve çokkültürlülük. A. Kaya, *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar* içinde, (ss. 135-169). Ankara: Gündoğan Yayınları.

MARKA (Doğu Marmara Kalkınma Ajansı). (2019). *Bilişim Sektörü Raporu* [Basın Bülteni]. https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/bilisim_raporu.pdf

Marshall, T. H. (2000). Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar. A. Kaya, *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar* içinde, (A. Kaya, Çev., 1 b., ss. 13-82). Ankara: Gündoğan Yayınları.

MEB. (2018). 2023 Eğitim Vizyonu. <http://2023vizyonu.meb.gov.tr/>

Mossberger, K., Tolbert, C. J., & McNeal, R. S. (2007). *Digital citizenship: The Internet, society, and participation*. MIT Press.

Online Etymology Dictionary. (2019). <https://www.etymonline.com/word/citizen>

Partnership for 21st Century Learning. (2019). Framework for 21st Century Learning. http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_Brief.pdf

Pooworawan.Y.(2015).Challenges of New Frontier in Learning: Education 4.0. Document by Innovative Learning Center, Chulalongkorn University, Bangkok

Puncreobutr, V. (2016). Education 4.0: New challenge of learning. *St. Theresa Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(2).

Ribble, M. (2015). *Digital citizenship in schools: Nine elements all students should know*. International Society for Technology in Education.

RTÜK. (t.y.) Hakkımızda. <https://www.rtuk.gov.tr/hakkimizda/1749>

Saka, E. (2019). *Yeni medya çalışmaları V: Türkiye internet tarihi*. İstanbul: Alternatif Bilisim Derneği

Shelley, M., Thrane, L., Shulman, S., Lang, E., Beisser, S., Larson, T., & Mutiti, J. (2004). Digital citizenship: Parameters of the digital divide. *Social Science Computer Review*, 22(2). 256-269. https://www.researchgate.net/publication/258189948_Digital_Citizenship_Parameters_of_the_Digital_Divide

Shulman, S.W., Beisser, S., Larson, T., & Shelley, M. (2002). Digital citizenship: Lessons learned as service-learning meets the digital divide. In *Proceedings of the second national conference on digital government research*. (1-7. https://www.researchgate.net/profile/Mack-Shelley/publication/221584856_Digital_Citizenship_Lessons_Learned_as_Service-Learning_Meets_the_Digital_Divide/links/02bfe50d7cb67728b5000000/Digital-Citizenship-Lessons-Learned-as-Service-Learning-Meets-the-Digital-Divide.pdf

Sönmez, Ö. F. (2020). Dijital vatandaşlık ve sosyal bilgiler eğitimi. R. Turan ve H. Akdağ (Ed.) *Sosyal bilgiler öğretiminde yeni yaklaşımlar - IV* içinde (ss. 139-152). Ankara: Pegem.

Toffler, A. (1981). *Üçüncü dalga*. İstanbul: Altın Kitaplar.

Touraine, A. (1994). *Modernliğin eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TRT. (t.y.) Tarihçe. <https://www.trt.net.tr/Kurumsal/tarihce.aspx>

World Summit on the Information Society [WSIS]. *Geneva 2003 - Tunis 2005*. http://www.itu.int/net/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=2266|2267

Wolcott, P., & Cagiltay, K. (2001). Telecommunications, Liberalization, and the Growth of the Internet in Turkey. *Information Society*, 17(2), 133-142

Yenal, Ü. (2009). Bilgi toplumunun tarihçesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 5, 123-144

Telgraf ve telefon kanunu.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.406.pdf>